

ביקורת

בין רעיון למציאות: שמואל אטינגר ו'האסכולה הירושלמית'

אביתר פריזל

יעקב ברנאי, שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2011, 487 עמודים.

אלה שהכירו את שמואל אטינגר אישית יידעו להעריך את הישגו של יעקב ברנאי: תכונותיו המיוחדות של אטינגר, השילוב של חן אישי וחכמה עם כוח כריזמטי הביאו לכך שאדם שבא עמו במגע לא יכול היה להימלט מתגובה אישית מאוד כלפיו, לרוב לחיוב, לעתים לשלילה. ברנאי עצמו היה קרוב לאטינגר והושפע ממנו. לכן, חיבורה של ביוגרפיה על אטינגר המצטיינת באמפטיה אך גם בשיקול דעת ובריחוק הכרחי היא הישג הראוי למלוא ההערכה. יש שיגידו כי המחבר שקע בפרטים רבים מדי, באזכור מיותר של נתונים אישיים או בתיאור היחסים בין אטינגר לאישים אחרים. ביקורת מעין זו לא תהיה מוצדקת. הפרטים מצטרפים לתמונה של חיי הרוח בחברה הישראלית, שעדיין אין דומה לה. ספרו של ברנאי מביא תיאור של שאלות יסוד שהעסיקו את האינטליגנציה הישראלית משנות החמישים עד שנות השמונים של המאה שעברה, ואשר השתקפו בבהירות בחייו של אטינגר ובפועלו. תוך כדי חיבור ביוגרפיה של אטינגר, תיאר ברנאי תקופה חשובה בחברה האקדמית הישראלית. מובן הוא שבספר שנושאו הוא שמואל אטינגר יושם דגש על פעילותו של האיש, בעיקר באוניברסיטה העברית בירושלים. אך ברנאי, המתאר בפרוטרוט את סביבתו האקדמית של אטינגר, ער גם לחשיבותן של דמויות אחרות באוניברסיטה, דוגמת בנימין מזור, יהושע פרוור, אפרים אלימלך אורבך, נתן רוטנשטרייך ואחרים (אם לציין רק אישים מן הפקולטה למדעי הרוח), אשר היו בעלי השפעה רבה, אפילו מכרעת, לא רק באוניברסיטה אלא גם במוסדות כמו האקדמיה הלאומית למדעים ובמשרדי הממשלה שעסקו בחינוך ובמדע.

ראוי לזכור שהחיים האקדמיים באוניברסיטה העברית ובמדינה בכלל היו בצמיחה מואצת. מוסדות חדשים להשכלה גבוהה נוסדו, מחלקות ומכונים נפתחו באוניברסיטאות הקיימות. אטינגר לא פעל בחלל ריק, אלא השתלב בתהליך כללי זה. ברנאי, המתאר את צעדיו של אטינגר ואת הישגיו, ער גם לכשלו במערכת האקדמית. לדוגמה, אטינגר לא הצליח בהתנגדותו בסוף שנות השישים להעברת הפקולטה למדעי הרוח להר הצופים ולניתוקה מן הספרייה הלאומית – החלטה שבראייה לאחור הייתה שגויה. גם בתחומים אקדמיים קרובים אליו לא עלה בידו לקבוע את הקו.

מקרה כזה, בעל חשיבות רבה עבורו, הייתה ההחלטה בסוף שנות החמישים להקים את המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, שתחומי המחקר וההוראה שלו הצטלבו עם אלה של מדור העת החדשה של החוג להיסטוריה של עם ישראל (עמ' 226–227). המכון התפתח לממדים רחבים בהרבה מאלה של מדורו של אטינגר. בהדרגה נוצרה חלוקת עבודה רופפת ובלתי מחייבת: החוג לתולדות עם ישראל התמקד בעת החדשה עד שלהי המאה התשע-עשרה, ואילו המכון ליהדות זמננו כיסה את תולדות היהודים במאה העשרים. אכן, במשך השנים העמידו חוקרי המכון (שחלק מהם היו תלמידיו של אטינגר, אך הלכו בדרכים משלהם) מפעל מדעי מרשים בתחומים אקדמיים כגון חקר השואה, דמוגרפיה יהודית, הסוציאליזם היהודי וחקר יהדות אמריקה על אזוריה השונים. נושאים אחרים שהיו בתחום התעניינותו האקדמית של אטינגר טופלו בהצלחה בידי מלומדים באוניברסיטה העברית או באוניברסיטאות אחרות. לדוגמה אליעזר שביד, שלא היה לו קשר עם אטינגר, נעשה לדמות מובילה בחקר המחשבה היהודית המודרנית. יעקב כ"ץ הציג גישה משלו לזרם של היהודים בראשית העת החדשה. נושא מרכזי כמו חקר הציונות מצא אכסניה מכובדת במכון לחקר הציונות של אוניברסיטת תל-אביב, בהכוונת יוסף גורני ואניטה שפירא. מחקר חשוב בתחום יהדות גרמניה ועל האנטישמיות בגרמניה, נושא שהיה קרוב מאוד ללבו של אטינגר, נעשה בידי שולמית וולקוב, גם היא מאוניברסיטת תל-אביב.

אם כך, אם אטינגר היה רק אחד מחוקרים רבים שעסק בתולדות היהודים בעת החדשה, מה הייתה תרומתו המיוחדת? שאלה זו עוברת כחוט השני בספרו של ברנאי ותשובתו ברורה ומשכנעת. פועלו של אטינגר הונחה על ידי אידאה שאותה הוא הציג ודרש: רעיון הרציפות של תולדות עם ישראל וייחודן מימי קדם ועד ימינו. מדינת ישראל הצעירה הייתה חוליה נוספת בשרשרת הרצופה של ההיסטוריה היהודית. הקמת המדינה הייתה ביטוי למהלך הייחודי של ההיסטוריה של העם היהודי אך גם הוכחה לו, ביטוי להתאמתו של העם לאתגרים ולאפשרויות של העידן המודרני.

אטינגר אמנם הציג והדגיש את רעיון הרציפות ההיסטורית בתולדות עם ישראל, אך הוא לא היה יוצרה של תפיסה זו ואף לא טען זאת (עמ' 421). אבות הגישה היו יצחק בער, ובצורה מפורשת יותר בן-ציון דינור, שביקש למצוא 'רעיון מרכזי' מוביל בחיים היהודיים (עמ' 191). אטינגר גם לא היה היחיד אשר חזר והטיף את הרעיון. הכרחי להזכיר את חלקו של שותפו וידידו הקרוב, חיים הלל בן-ששון. קשה להגזים במשמעות הברית האיתנה בין

אטינגר לבין בן-ששון. במוסד אקדמי בעל מתחים פנימיים חריפים כמו האוניברסיטה העברית, שני פרופסורים מובילים שפעלו כאיש אחד היו בבחינת כוח שקשה היה לעמוד בפניו. העובדה שאטינגר ובן-ששון 'עלו על רכבת-נוסעת', זאת אומרת המשיכו את דרך מוריהם, הוסיפה לעוצמת עמדתם שאותה הפיצו בלהט. מעל לכול, להבנת ההיסטוריה של עם ישראל וייחודה לפי הקו שדרש אטינגר הייתה משמעות ציבורית חשובה: היא ענתה על משאלה רעיוניות מרכזית במדינת ישראל הצעירה, שעדיין הייתה מרוגשת מפלא היוולדותה. רעיון הרציפות ההיסטורית היה מוקד חשוב בחיי הרוח של ישראל הצעירה, ליווה את האווירה של הציונות בהתגשמותה, של המדינה החדשה שהתפתחה לכל הכיוונים. הקמתה של מדינת ישראל כביטוי וכהוכחה עכשווית לרציפות ההיסטורית של העם ושל דרכו הייחודית הוסיפה היגיון אינטלקטואלי להתרחשויות שבעיני רבים נראו כשעת נס.¹ מבחינה זו ביטא אטינגר בדעותיו את הדעות ואת המשאלות של רבים במרחב האקדמי ומחוץ לו, גם אלה שחלקו עליו בנושאים שונים.

יש להבין את דמותו האינטלקטואלית של אטינגר בתקופת היותו מורה באוניברסיטה העברית בהקשר עם התפתחות קודמת שהייתה מרכזית בחייו ושהיו לה גם צדדים תמוהים: המעבר הפתאומי למדי מן הקומוניזם אל הציונות. לצעד זה הייתה לא רק משמעות אידאולוגית, אלא הוא נתלווה להחלטתו לפנות לחקר תולדות עם ישראל. השינוי התרחש ב-1948, בימי מלחמת השחרור (עמ' 81-84). לפי ברנאי, 'ההחלטה הייתה תוצאה של מה שכינה התמורות האדירות שהתחוללו מול עיניו בהיסטוריה היהודית, ובעיקר הקמת המדינה. את השואה לא הזכיר כלל בהחלטתו בזיקה להסבה האקדמית שעשה' (עמ' 81). 'הלם הקמת המדינה' קבע את דרכו של אטינגר ושל בני דורו, מסכם ברנאי (עמ' 426).

אף על פי כן, התמורה שחלה באטינגר לא הייתה עניין פשוט כלל. ברנאי מתאר את הצללים הכבדים שהיו בעברו הקומוניסטי של אטינגר, דוגמת החדירה לתא הסטודנטים של מפא"י באוניברסיטה העברית בסוף שנות השלושים (עמ' 42-43). ההנהגה הארצישראלית דאז, שברובה מנתה חברי מפא"י, התייחסה בחומרה למעשים מסוג זה. והנה עובדה היא שהשינוי הרדיקלי של אטינגר התקבל על ידי סביבתו למעשה ללא ערעור או ספק. פרשנותו של ברנאי מתקבלת על הדעת: אטינגר היה כמגע הדוק עם בן-ציון דינור בעת התהפכותו הרעיונית שעבר ונראה שלדינור, דמות סמכותית מאוד בחיים האקדמיים והציבוריים בישראל בשנות הארבעים והחמישים, היה חלק משמעותי באישור שניתן לעמדתו החדשה של אטינגר (עמ' 192). מכל מקום, ההכשר שזכה לו אטינגר היה מוחלט: בתקופת לימודיו באוניברסיטה העברית מאמצע שנות החמישים ידעו כולם על עברו הקומוניסטי, אך איש לא פקפק שמדובר בפרק סגור בחייו (עמ' 91). יתרה מזאת, העובדה שאטינגר בעמדתו

1 זו הערכתו של רוג'ר לואיס בספרו החשוב: 'דרך אחת לפרש את מהלכם של המאורעות הסוככים האלה היא לטעון שהייתה זאת שנת נס של הציונים'. Williams Roger Louis, *The British Empire in the Middle East 1945-1951*, Oxford 1984, p. 395. גם וייצמן במכתביו בשנים 1947-1948, שניתמם מטלטלת בין ייאוש לתקווה, מרבה לדבר על נס ההתרחשויות.

החדשה ביטא מסר שבשעתו היה חשוב מאוד לתודעה העצמית של החברה הישראלית, בוודאי תרמה לכך שהתקבל ללא שאלות על ידי הממסד האינטלקטואלי הירושלמי. ברנאי מביא רשימות של הרצאות שאטינגר נשא בקורסים באוניברסיטה, שם הסביר את דעותיו בצורה מפורטת (עמ' 405-419). אטינגר, שציין שהוא ממשיך את קו המחשבה של מורו, בין-ציון דינור, הדגיש שמחקר היסטורי בנוי על האידאה, על קונצפציה מסוימת, ו'כל דור משחזר את העבר ומתארו על פי מושגיו וקווי המידה שלו' (עמ' 406). בדורו של אטינגר, הדור של הקמת המדינה, אתגר רעיוני מרכזי היה להסביר את התמורות העצומות שחלו בהיסטוריה היהודית. חקר ההיסטוריה היהודית, ובמיוחד חקר העת החדשה, אמור היה להבהיר את פשר ההתרחשויות האלה. ההסבר היה, כאמור, שהקמת המדינה משתלבת בשרשרת הרצופה של תולדות עם ישראל מימי קדם ועד העת החדשה ומבטאת את קיומו הייחודי של העם היהודי.

מי שבאו במגע עם אטינגר (ובהם כותב שורות אלה) לא יכולים היו שלא להתרשם מן הכנות והלהט של המסר האינטלקטואלי שלו. 'הוא ראה במקצוע שליחות ויעוד תרבותי וחברתי', מציין ברנאי (עמ' 323), ומתאר איך תפיסתו של אטינגר באה לידי ביטוי בהוראתו ובצעדיו האקדמיים, דוגמת הפרדת החוגים להיסטוריה של עם ישראל ולהיסטוריה כללית, חיבור 'הספר האדום', סיסמת 'האסכולה הירושלמית', הייעוץ לתכניות הלימודים של משרד החינוך, הפעילות של האגודות שבהן פעל, ועוד.

כלי חשוב להפצת רעיון הרציפות בתולדות עם ישראל ואחדותן היה 'הספר האדום' (בשל צבע הכריכה), שלושת הכרכים על תולדות עם ישראל מימי קדם ועד ההווה שחוברו על ידי מורי החוג, בעריכתו הכללית של חיים הלל בן-ששון.² הספר יצא לאור ב-1969 ותורגם לאחר מכן לשפות שונות. מעבר ליעד האידאולוגי, הספר בא לשרת מטרה מעשית: חסרונו של ספר לימוד מודרני שיתאים לצרכים של אלפי הסטודנטים, בארץ ובחו"ל, שהתעניינו בהיסטוריה של היהודים. לגבי היצירות ההיסטוריות הכוללות הקלאסיות, זו של היינריך (צבי) גרץ וזו של שמעון דובנוב, היו לאטינגר ולמקורביו השגות שונות. אטינגר העריך מאוד את גישתו ההיסטורית של גרץ, אך התעניין פחות בדובנוב, אף על פי שבגישתו ההיסטורית היה קרוב לו בנקודה מרכזית מאוד: אטינגר הסכים לעמדת דובנוב בנוגע למרכזים היהודיים העולים ויורדים במשך הדורות. אולם גרץ ודובנוב שיקפו תפיסה היסטורית שלא הושפעה כמובן משני המאורעות המרכזיים בתולדות היהודים במאה העשרים, השואה והקמת המדינה, וחיבור ספר היסטוריה חדש אמור היה לענות על החסר. מצב מורכב יותר שרר ביחס לעבודתו של היסטוריון דגול בן תקופתו של אטינגר וחיבריו, הוא סלו בארון, שישב ופעל בארצות הברית. גם בארון עסק באותן השנים בהכנת עבודה מקיפה על תולדות היהודים מימי קדם עד לעת החדשה. בארון פרסם גרסה ראשונה של

2 אברהם מלמט, חיים תדמור, מנחם שטרן, שמואל ספראי, חיים הלל בן-ששון, שמואל אטינגר, תולדות עם ישראל, שלושה כרכים (בעריכת ח"ה בן-ששון), תל-אביב 1969.

ההיסטוריה שלו ב-1937, ומשנות החמישים ואילך הופיעו בהדרגה הכרכים של מהדורה מורחבת. עד סוף ימיו, ב-1989, ראו אור 18 כרכים שהגיעו עד לראשית העת החדשה.³ אטינגר, וכמוהו גם יעקב כ"ץ, העריכו מאוד את מפעלו ההיסטורי של בארון, את אישיותו ואת למדנותו העצומה, אך למיטב ידיעתי לא היו כמעט קשרים בינו לבין בארון, אף על פי שזה הרבה לבקר בארץ. סביר להניח שאחת הסיבות לכך נעוצה בהבדלים בהשקפותיהם ההיסטוריוגרפיות, אם כי לא נראה לי שאפשר לדבר על היסטוריוגרפיה ציונית (זו של אטינגר) לעומת היסטוריוגרפיה יהודית ששמה דגש על הגולה (עמ' 419), כיוון שספק אם אפשר להגדיר כך את עמדתו של בארון. אטינגר פקפק בגישתו ההיסטוריוגרפית של בארון כיוון שלא מצא בה קו רעיוני מנחה ברור. הוא הסכים עם תשומת הלב של בארון לגורמים ה'חיצוניים', השפעות הסביבה הלא-יהודית על היהודים, אך גרס שבתפיסתו של בארון לא נוצר שיווי משקל נכון בין ההשפעות החיצוניות לבין הכוחות הפנימיים שהניעו את החברה היהודית לדורותיה. בשיחה עמי העיר אטינגר שלדעתו בארון לא יצליח לסיים את מפעלו ההיסטורי העצום לא בגלל גילו המתקדם אלא בגלל היעדר השקפה ברורה לגבי הגורמים הייחודיים המניעים את ההיסטוריה היהודית. 'כשבארון יגיע לכתובת הפרקים הדנים בתולדות היהודים במאות התשע-עשר והעשרים, המבנה כולו יתמוטט לו', אמר. עם הופעתו זכה 'הספר האדום' לשבחים מצד אחד ולביקורת מצד אחר (עמ' 352-365), ולשניהם הייתה הצדקה. הסדרה אמנם ענתה על יעדה המעשי, לשמש ספר יסוד ללימוד תולדות עם ישראל, אך היו בה גם ליקויים רבים. החלק השלישי, זה של אטינגר, היה אירופוצנטרי מדי, היו חסרים בו פרקים מרכזיים, דוגמת תולדות היהודים בעולם החדש ובארצות האסלאם, וגם החומר שהובא לא היה תמיד מעובד די הצורך. אטינגר היה הראשון שהדגיש כי הספר הוא בעצם נוסח ראשון שישמש בסיס להמשך. בעיניו החשוב היה לנסח, ולו בקווים העיקריים, את התפיסה על מהלכן של תולדות עם ישראל שהתגבשה באוניברסיטה העברית. עיבוד הפרטים והשלמת התמונה אמורים היו להיעשות מאוחר יותר, במהדורה נוספת מעובדת בשיטתיות.

ההפרדה בין החוגים להיסטוריה – של עם ישראל ושל היסטוריה כללית – הייתה ביטוי נוסף לגישה שביקשה להעמיד תפיסה חדשה לגבי תולדות עם ישראל. ההפרדה בוצעה כבר בשנות השלושים בידי יצחק בער ובן-ציון דינור. אטינגר וחבריו, שהיו משוכנעים בצדקתה, המשיכו באותו קו. נראה שברנאי מתייחס בספקנות לרעיון ההפרדה (עמ' 216). גם באוניברסיטה העברית ראו רבים את ההפרדה בעין ביקורתית (עמ' 216-217), והיא אף הייתה מנוגדת לגישתם של סלו בארון ותלמידיו.⁴ לכאורה, ההפרדה בין החוגים הייתה מלאכותית: המתודולוגיה המדעית של שני התחומים הייתה זהה, אטינגר היה הראשון

3. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 3 vols., New York 1937 מהדורה המורחבת נשאה אותו שם והחלה להופיע ב-1952, כרך אחר כרך. על בארון ראו, Robert Liberles, *Salomon Wittmayer Baron: Architect of Jewish History*, New York and London 1995

4. ראו את ביקורתו של רוברט ליברלס, שם, עמ' 356.

שציפה מתלמידיו להתמצא בתולדות העמים שבקרבם היהודים חיו, והוא עצמו הצטיין בכך. רבים מן המורים בחוג להיסטוריה כללית עסקו אף הם בנושאים יהודיים. אטינגר אף הדגיש שתחום מרכזי בהתעניינותו האקדמית, חקר האנטישמיות, שייך מבחינת הדינמיקה הפנימית שלו לתולדות העמים האירופים, כלומר להיסטוריה ה'כללית'. ההצדקה היחידה להפרדה, אך המכרעת, הייתה אידאולוגית: הלימודים בהיסטוריה של עם ישראל אמורים היו להציג ולפתח קונצפציה היסטורית מסוימת. בפני העוסקים בתולדות עם ישראל, הדגיש אטינגר, עומדות שאלות ייחודיות שאינן מדריכות את אלה העוסקים בהיסטוריה 'כללית'. רעיון ההפרדה התקבל על רוב המורים של האוניברסיטה העברית. הקמת המכון ליהדות זמננו הייתה ביטוי נוסף לכיוון זה.

המושג 'האסכולה הירושלמית' אמור היה לציין מעין מסגרת אינטלקטואלית שבה התמקדו הרעיונות השונים על העיסוק בהיסטוריה של עם ישראל שהתפתחו באוניברסיטה העברית מאז הקמת המכון למדעי היהדות בסוף שנות העשרים של המאה העשרים. ברנאי מבקש לתת תיאור שקול ואובייקטיבי של המושג, שמוזכר בספרו עשרות פעמים. הוא מראה שאכן צמחה באותה תקופה גישה היסטוריוגרפית בירושלים שהייתה בעלת קווים ייחודיים ואוריינטציה ציונית, ושהיו לה אבות שונים, אם כי אטינגר וחבריו נעשו לדובריה הבולטים (עמ' 347-350). הדיון על 'האסכולה הירושלמית' עורר לעתים התרגשות מפתיעה. עצם אזכור המושג היה בו כדי לגרום התלהבות בצד אחד, התנגדות ורוגז בצד שני – וזאת גם באוניברסיטה העברית עצמה. אצל רבים ההתייחסות הרציונלית לנושא עמדה לעתים ביחס הפוך לתגובה האמוציונלית. הערפל שעד מהרה עטף את הדיון, הסתיר את העובדה שחלק גדול מן המתפלמסים עם דוברי 'האסכולה הירושלמית' (בעיקר אטינגר ועמיתיו, ותלמידיהם) היו בעצמם קרובים מאוד לאותה הגישה היסטוריוגרפית, כדוגמת יעקב כ"ץ שהרבה להדגיש שאינו שייך ל'אסכולה הירושלמית' (עמ' 215). נראה שמתחים אישיים ובין-מוסדיים ברמות שונות, שביטוייהם היו קולניים וצבעוניים, השפיעו על הוויכוח סביב 'האסכולה הירושלמית', אך הבדלים גדולים בין המתדיינים לא היו. גם היסטוריונים בולטים באוניברסיטאות ישראליות אחרות דגלו לדעתי בהנחות היסטוריוגרפיות דומות. לו אטינגר וחבריו לא היו מגדירים עצמם כאסכולה אלא היו משאירים זאת לאחרים, ייתכן שהרבה מן ההתרגשות סביב הנושא הייתה נמנעת.

בראייה לאחר מעשה מסתבר שלדובריה של 'האסכולה הירושלמית' ולמתנגדיה היו גם חולשות משותפות בעמדותיהם, וחללים דומים במרקם הרעיוני של עמדתם. שני המאורעות ההיסטוריים שעיצבו את דרכו של אטינגר ושל בני דורו היו השואה והמדינה, אך דווקא לגביהם התייחסותו הרעיונית של אטינגר לא הייתה תמיד חדה. הוא הגדיר עצמו כהיסטוריון יהודי-לאומי, שהלאומיות היהודית הייתה עבורו (בדומה למורו דינור) אקסיומה שלא הייתה זקוקה להסבר. כך גם לגבי היחס המורכב שבין הלאומיות היהודית לבין הציונות. אותו דבר ייאמר על יעקב כ"ץ. רק בשנות התשעים, בעבודתו של גרעון שמעוני מן האוניברסיטה העברית, נעשה ניסיון שיטתי להבהיר את משמעותה של הלאומיות היהודית

במושגים המקובלים בהיסטוריוגרפיה המודרנית, ולתאר את הקשר בינה לבין הרעיון הציוני.⁵ אי־בהירות שררה גם ביחס למיקומה ההיסטורי של השואה. כפי שצוין לעיל, ברנאי מתאר שהמהפך האיראי שחל אצל אטינגר ב־1948 אירע עקב הקמת המדינה: 'את השואה לא הזכיר כלל בהחלטתו בזיקה להסבה האקדמית שעשה' (עמ' 81), וכך היה גם ביחס לגבי דורו של אטינגר: 'את השואה לא הרגישו בתחילת עבודתם האקדמית, ההתמקדות בתקופה ההיא באה כמה שנים אחר כך, כפי שקרה בחברה הישראלית כולה' (עמ' 426). אטינגר עצמו עשוי היה לכנות את דורו 'דור השואה והתקומה' (עמ' 197), אך נראה שהיה זה רק ביטוי רטורי. התייחסות מנומקת אל השמדת יהדות אירופה לעומת הקמת המדינה היהודית לא נמצאה הן בקרב מצדדי 'האסכולה הירושלמית' והן בקרב מתנגדיה – למרות העובדה שגם אטינגר וגם כ"ץ היו חוקרי אנטישמיות ידועים. כשטענתי ב־1980 שאין קשר בין שני המאורעות,⁶ ועוררתי ביקורת קשה ורגשנית של עמיתים רבים, נמנה גם אטינגר עם המבקרים. 'כשלעצמן, הראיות ההיסטוריות שלך משכנעות, אבל אתה מחבר אותן בחיבור שאינו סביר', הוא אמר, כשאנו הולכים לאורך המסדרון הארוך של הפקולטה למדעי הרוח, בהר הצופים. 'סביר יותר חיבור נסיבות המעניק להיטלר חלק בהקמתה של מדינת ישראל?', שאלתי. אטינגר נעצר, עמד במקומו והסתכל אלי, מבט מהורהר בעיניו. עברו שניות מספר והמשכנו ללכת, והוא החליף נושא.

הוויכוח סביב 'האסכולה הירושלמית' הוא דוגמה אחת של הפולמוסים האינסופיים שאפיינו את החיים האקדמיים באוניברסיטה העברית בתקופתו של אטינגר, ושבהם אטינגר וחבריו השתתפו בלהט. ברנאי מביא תיאורים רבים של מתחים ומריבות בין אטינגר למתנגדיו, ואפילו בין אטינגר לתומכיו ולתלמידיו. רצוי לראות את הדברים בפרופורציה הנכונה. המתחים היו כנראה תופעה בלתי נמנעת באוניברסיטה ובסביבה אינטלקטואלית שבה רעיונות ותחומים היו במצב של התהוות. במערכת היחסים של אטינגר עם עמיתיו היו עליות וירידות. ברנאי מתאר איך הוא שיתף פעולה עם אישים מסוימים במצבים ידועים, אך התנגד להם בנסיבות אחרות. ברנאי, שמקדיש פרק שלם למחלוקת שבזמנו נעשתה מפורסמת, בין אטינגר ובן־ששון לבין יעקב כ"ץ (עמ' 202 ואילך), מציין גם את הקירבה הרעיונית שהייתה ביניהם (עמ' 215). גם אחרים סברו כך.⁷

בשנותיו האחרונות שקע אטינגר בפסימיות עמוקה (עמ' 420–424). היו לכך סיבות אישיות רבות: בעיות משפחתיות, מצב בריאותו הרופף, אסונות בקרב מכריו הקרובים. גם ההתפתחויות באוניברסיטה ובחברה הישראלית הדאיגו אותו עד מאוד, כגון התגברות הימין במדינת ישראל ועלייתה של לאומנות דתית תוקפנית, אחוזת אשליות משיחיות למחצה. הפליא אותו, כאדם ליברלי ושקול בדעותיו הפוליטיות, שהמסר ההיסטורי שדרש,

5 גרעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית, ירושלים 2001. המקור באנגלית יצא לאור ב־1995.
6 אביתר פריזל, 'חורבן יהדות אירופה – גורם בהקמת מדינת ישראל?', מולד, חוב' 250 (1980), עמ' 21–32.
7 ראו דעתה של שולמית וולקוב, שלא הייתה קשורה לחוג הירושלמי. ברנאי, עמ' 319.

רעיון האחדות והרציפות בתולדות עם ישראל, השתרש דווקא בקרב חוגים שלהם התנגד התנגדות פוליטית נמרצת. השפעת דעותיו של אטינגר פחתה דווקא באותו רובד החברתי שהיה חשוב בעיניו, השכבה המשכילה שבמרכז החברה הישראלית. המסר האינטלקטואלי הייחודי של אטינגר ביטא דור מסוים בחברה הישראלית וגם דיבר אליו, אך במרוצת השנים צמח בארץ דור חדש שלא התעניין בשאלות שהעסיקו את אטינגר ואת הקרובים אליו. מספר הסטודנטים שפנו ללימוד של תולדות עם ישראל הלך והצטמצם. שאלות חדשות ואתגרים חדשים עלו והעסיקו את החברה הישראלית.

עם זאת, אין לומר שדעותיו של אטינגר איבדו את חשיבותן. תרומתו הרעיונית הפכה לחלק מן המורשת התרבותית של ישראל החדשה. עוזן של דעותיו דעך, אך ייתכן מאוד שבנסיבות עתידיות כוחן שוב יעמוד. היום, בעשור השני של המאה העשרים ואחת, קיים רובד ברעיונותיו של אטינגר שמשמעותו נעשתה שוב אקטואלית: שנאת ישראל כתופעה היסטורית רצופה. בדור האחרון יש התעוררות של דפוסים אנטי-יהודיים שהופעתם מתאימה מאוד לתיאור של אטינגר: הסטראוטיפ השלילי שנשאר בעינו, אם כי ביטוייו העכשוויים השתנו והתאימו עצמם למציאות האקטואלית. צמח דור – ובין דובריו גם יהודים ואפילו ישראלים – המתייחסים למדינה היהודית ולתושביה באותם מושגים ואימים של שונאי ישראל בעבר. הם מטילים ספק, בעקיפין או במישרין, בהנחות היסוד של אטינגר וחוגו ביחס לרקע ההיסטורי של הקמתה של מדינת ישראל ולמשמעותה ברצף תולדות היהודית, ואפילו ביחס לעצם קיומו ואופיו של העם היהודי. בעיני אלה, ישראל מופיעה כ'יהודי החדש', עם כל המשמעויות השליליות הכרוכות בכך. בוויכוח שהתנהל בסוף המאה העשרים בין 'אינטנציונליסטים' ו'סטרוקטורליסטים' על הסיבות לשואה, אטינגר ניצב כולו במחנה ה'אינטנציונליסטי'. הרעיון, העמדה הבסיסית השלילית לגבי היהודים, הייתה עבורו המניע העיקרי בשנאת ישראל לדורותיה. ההתרחשויות של השנים האחרונות מחזקות שוב את גישתו של אטינגר ואת הטענות ה'אינטנציונליסטי'.

כפי שנאמר בראשית סקירה זו, היום, כ-25 שנה לאחר פטירתו של שמואל אטינגר, שמו מוכר רק לקבוצה קטנה (וקטנה) של תלמידים ומכרים. בתחומו האקדמי לא היה לאטינגר יורש. אחת הסיבות לכך הן תכונותיו יוצאות הדופן: רוחב הלב, החן האישי, כוחו הכריזמטי, הבגרות האמוציונלית והברק האינטלקטואלי, שהפכוהו לתופעה ייחודית. יתרה מזאת, מפעלו האינטלקטואלי היה קשור לתקופה מסוימת: אטינגר התייצב בצומת דרכים מרכזי בחיי הרוח של מדינת ישראל הצעירה, והיה בכוחו לחוש ולבטא משאלות אינטלקטואליות

8 שולמית וולקוב, 'תנועה במעגל: חקר האנטישמיות משמואל אטינגר וחזרה', ציון, שנה עו (תש"ע), עמ' 369-379.

בסיסיות של תקופתו. יצוין שרבות מדעותיו הפכו למקובלות בהיסטוריוגרפיה הישראלית, גם אם לא זוכרים את מקורן. עבודתו של ברנאי מתעדת היטב את דרכו של אטינגר ואת דעותיו, ומשרטטת את משחק הגומלין המורכב בין האיש וסביבתו. ברכה תבוא על המחבר של ספר המתאר את אטינגר בכנות וברגישות, ומאיר תקופה חשובה בחיים האקדמיים בישראל.

